

- наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 183–191.
16. Любичка Г.П. Традиційні вірування українського народу про народження дитини (обрядові оберегові вирази, формули, тексти) // Вісник Харківського університету. № 491. Серія Філологія. – Харків, 2000. – С. 644–648.
 17. Петрова Н.О. Українська традиційна обрядовість Одещини (20–80 рр. ХХ ст.): Автореф. Дис. ... канд. іст. наук / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 2004. – 21 с.
 18. Толстая С. Из полевской обрядовой лексики: нашлось дитя // Украинский диалектологический сборник: Книга 3. Памяти Тетяны Назаровой / Упоряд., ред., передм П.Ю. Гриценка; Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 287–293.
 19. Толстая С. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. – М., 1989. – С. 216.
 20. Толстая С. М. Этнолингвистическое картографирование в зоне украинско-белорусского пограничья // Dzieje lubelszczyzny. – Lublin, 1992. – Т. VI. – S. 75.
 21. Хомчак Л.М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 145–152.
 22. Ячуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – 1893. – № 7–9. – С. 73–83.

У статті проаналізовано номінацію обрядодій передпологового і власне положового етапів родильного обряду у східноподільських говірках. Вказано на принципи та способи номінації обрядодій, розкрито їх семантику.

Ключові слова: номінація, диференційна ознака, родильний обряд, східноподільські говірки.

УДК 81'372.2
ББК 81.2Ук-3

Наталія Коваленко

НОМІНАЦІЯ ОБРЯДУ ПОХОВАННЯ В ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано лексику та фраземіку поховального обряду на матеріалі західноподільських говірок. Виявлено взаємозв'язок та взаємозумовленість культури та мовлення.

Ключові слова: поховальний обряд, фразема, діалектна фразема.

Звичаї та обряди певного етносу відбивають усю систему сприйняття світу, розуміння місця людини в ньому. Збирання та систематизація лексики та фраземіки явищ традиційної народної духовної культури, зафіксованої від її носіїв є першочерговим завданням вітчизняної етнолінгвістики, а єдині методики дослідження обрядових текстів, використання найсучасніших технічних засобів допоможуть зберегти нашу унікальну мовно-культурну спадщину, уможливають висновки про взаємозв'язки та взаємовпливи культури і мови,

співвідношення вербальних одиниць і невербальних знаків. Про актуальність та важливість таких знань свідчать сучасні дослідження діалектної лексики та фраземіки основних родинно-побутових обрядів М.Бігусяка, О.Жвавої, В.Конобродської, В.Лавера, П.Романюка, О.Тищенко, Т.Тищенко, Н.Хобзей та ін.

За семантичними групами фраземи розподіляються нерівномірно. Бо, як правило, пов'язані вони з різною характеристикою людини, її фізичними та психологічними особливостями, діями та станами. М.Демський, досліджуючи дієслівні фраземи, що пов'язані з життєвим циклом людини в бойківських говірках, підкреслює особливе переважання в усному мовленні тих, “що вживаються для лінгвалізації особливо гострих переживань людини, трагічних подій у її житті” [2, 247].

Ставимо завдання подати зразки опису поховального обряду в сучасному мовленні носіїв західноподільських і суміжних говірок, виділити сталі номінації етапів названого обряду, виявити приклади зрушень семантики. Матеріалом послуговували аудіозаписи, здійснені під час фольклорних та діалектологічних експедицій на території Західного Поділля упродовж 1998–2008 рр. за спеціально укладеними питальниками.

Об'єктом нашого дослідження є поховальні дійства (раціонально-практичні, ритуально-магічні) як частина складного поховально-поминального комплексу. До поховальних обрядодій у вузькому розумінні відносимо ‘шлях на кладовище’, ‘власне поховання’.

Фраземіка подільського діалектного мовлення становить чималий пласт у фраземній системі української мови. Як і в інших українських, найчисленнішою у фразеосемантичному полі “Фізичний стан людини” є група сталих мовних одиниць на позначення поняття “перестати жити, померти” [5; 6].

Значну кількість фразем та паремійних одиниць, записаних на території Поділля, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у ХІХ ст. Важливий фразеологічний матеріал знаходимо у працях К.Шейковського “О похоронах в Подольской губернии” [11], “Быт подолян” [10], наприклад: *мовчаты як оумэрлы* [10; 27], *білы як смерт'* [10; 16]. У збірці А.Свидницького “Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, вперше надрукованої 1958 року, теж яскраво відбито живе народне мовлення: *дуба дала* [8; 437].

Серед народних висловів однієї з найвизначніших збірок паремій та фразеологічних одиниць ХІХ ст. “Українські приказки, прислів'я, і таке інше” М.Номиса [7], записаних на Брацлавщині, Гайсинщині, Проскурівщині, Кам'янецьчині, спостерігаємо зразки, які яскраво відбивають мовний колорит подільського говору.

У сучасних зразках усного мовлення спостерігаємо не тільки номінації поховального обряду, а й риси західноподільських говірок на всіх мовних рівнях: *попрош'чалис'е ў 'хат'і з ўми'рц'ом / ви'нос'ат і про'вод'ат до 'кладбишча / чи йак'шо ко'го би'рут до 'церкви / то по до'роз'і / чи йа з'наўу / але" би'рут до 'церкви // ў 'церкв'і ше 'тожи' правіц'а / ше ў 'церкв'і прои'чайуц':а / ви'ход'ат з 'церкви / 'бат'ушка прочи'тайе йе'ванге'л'а і про'вод'ат на 'кладбишче / на 'кладбишч'і ше прочи'таў шо там / пус'тили ў 'йаму / 'бат'ушка посв'а'тиў 'йаму /*

запи^ачатау / зак'рили / пок'лали в і'н'ки йак'шо бу'ли / бо їе та'кого шо їе та'кого шо ни^ама // пок'лали в і'н'ки і п'ішли по до'мах // поуб'ідали шо там п'рос'ат л'уді на уб'іт / ўже л'уди сход'ац'а поуб'ідати і ўже ус'о. (Записано від Зарицької Галини Іванівни, 1935 р.н., с. Хребтіїв Новоушинського р-ну Хмельницької обл.).

Синонімічні назви представлені у виразах *поло'жити ў труну* (Кит., Вол.), *пок'ласти ў домо'вину* (Нов.), *поло'жили ў гр'іб* (Ів., Каск., Біл., См., Л.).

У західноподільських говірках називають ритуал прощання з домівкою *вине^асти з хати* (В.), *вине^асти з двору* (Ів., Михнів), *вине^асти ўп'ред но'гами* (у всіх н. п.). На відміну від поліських місцевих традицій, у яких існує дві протилежні дії зі схожою мотивацією (зачинити все: відчинити) [6, 189], на досліджуваній території *виносам^а пок'їйника через во'рота і хутко зач'їнайут^а ўсе і д'вер'і / в'ікна / во'рота / шоб ду'ша не^а ве'рнула'а // це назива'їец'а виводат^а*. (Довж.); *р'ідн'а зак'рива'їе д'вер'і п'іс'л'а виносу пок'їйника / шоб ўже не^а було б'іл'ше* (В.).

Для номінації процесу супроводу померлого до місця поховання в західноподільських та суміжних говірках зафіксовано назви: *про вод'ат^а по коїн'іка* (Каск., Біл., См., Л., Нов., Лід.), *про вести в остан у пут^а* (Кош., Яск.), *випроважати, спровадити*, що пов'язані з темою дороги, шляху. Образ дороги дослідники визначають провідним у поховальному обряді й обґрунтовують як поступовий перехід від світу живих до світу мертвих, як акт переходу через умовну межу [6, 191]. Поняття 'поховальна процесія' у досліджуваних говірках представлене такими лексемами: *про цес'їя* (Бубн., Калюс., Гр., Л., Сирв.), *провад'ат^а* (Каск., Біл., См., Л.).

Традиційно *пок'їйника на кладо вишче не^а сун^а / а ве^азут йак'шо болото на воз'і / а йак'шо зимойу позадувало / на сан'ах* (В.); *ўзим'і на воз'і або на сан'ах / а ўл'ім'і т'іл'ки не^а сун^а* (В.П.).

Традиція на Західному Поділлі розмішувати кладовище, як правило, за селом відбита у виразах зі значенням 'померти': *п'іти за село* (Гол., Мих.), *п'іти за межу* (В.С., Лис., К., Мил.), *п'іти на Турманову гору* [3, 103] та 'поховати': *вине^асли за село* (Довж., Вол., В.С.), *занести на одинац'ате поле* (Л.), *вивезти п'ід запраўку* (Сирв., Гук.), *занесли п'ід бри'гаду* (Хопт.). Побутування виразу *вине^асли на гор'бок* (Ів., В., Бубн.) підтверджує збереження традиційних загальноукраїнських правил ховати на узвишші, що зумовлене ще язичницькими уявленнями про другий світ.

Найбільше виявлено фразем, до складу яких входять назви дерев, серед яких ховали померлих, або які насаджували довкола кладовища: *занести в о'кац'їйки* (Хопт.), *вивезти під више^ан'ки* (СО), *п'ід више^ан'ки* (Бубн., Кульч., Яс., Калюс., Мил.), *межи више^ан'ки* (Сирв.), *межи вишн'і* (См.), *винести ў виши'н'ки* (Закр., Гук.) / *у вишн'а'ки* (К.) / *п'ід йавор'і* (Лід.) / *п'ід грушку* (Каск., К.) / *до груше'чки* (Зал., УР.) / *п'ід сосонки* (Ол.) / *п'ід дуби* (Васьк., Гр., Кап., Пон., ВС, К.).

Елементи та дії власне поховального обряду відбиті у таких виразах: *за кидали гроба* (Гр., Калюс., Лис., Гук.), *занесли на цвинтар* (Кош., Гук.) *винести на цвинтар* (Ніг., Хопт., Закр., Гук.), *опустити ў йаму* (Кр., Ів., Каск., Мушк.), *пок'ласти ў йаму* (Гол.), *зап'єчатати мо'гилу* (Мушк.), *поставити на осл'ін'чик* (Мушк.), *спустити на рушники каш* (у всіх н.п.), *поставили хрест* (Пон., ВС, К., Л., Чеп.).

Вирази з компонентом *земля* відбивають важливість акту захоронення та особливе ставлення до землі: *в'ідати т'їло земл'і* (Довж.), *в'ідати земл'і* (Гол., ПО, Сирв.), *за сипати зимлейу* (Васьк., Гр., Кап., Пон., ВС, К., Л., Чеп., Мушк.) / *зимл'ойу* (Куствіці), *пок'рити зе'млейу* (Лис.), *засунути зе'млейу* (Закр.), *при сипати зе'млейу* (Гук.), *на крили зе'млейу* (Л.), *пок'рили сиро войу зе'млейу* (Кульч.), *спустити ў земл'у* (Л.), *зе'мл'і на сипали на груди* (Рач.), *пересипали на в'їки зе'млеу* (Гук.), *закрила зе'мл'а* (Пон., Бубн., Яс.).

Зафіксовані сталі вирази характеризуються яскраво вираженим емоційно-експресивним забарвленням і дозволяють виявити структурно-семантичні моделі як інваріант певного фразеологічного ряду.

Модель "п'іти + асоціативна назва місця захоронення = померти" серед зафіксованих фразем української ареальної зони має подвійне прочитання: 1) "п'іти + назва рослини (як асоціатив місця захоронення) = померти"; 2) "п'іти + антропонім (як асоціатив місця захоронення) = померти".

Перший тип утворює лемк. – зах.под. – сх.под. – сх.слобож. фразеоглосу: зах.под. *п'іти уви'ше'н'ки* (В., Гол., Каск.) / *п'ід мураву* (См) – сх.под. *п'іти у вишеньки до Семена* [4, 138] – лемк. *їти під сме'реки* [1, 124]; *п'іти під зеле'ну мура'вку* [там же, 87] – сх.слобож. *перебратися на вишеньки* [9, 25].

Модель "занести + асоціативна назва місця захоронення = поховати" утворює низку ізофразем, що мають національну своєрідність внутрішньомодельних ізоглас. Через прозорість внутрішньої форми аналізовану модель можна назвати первинною стосовно моделі зі значенням 'померти', яка розвинулась пізніше внаслідок асоціативних перенесень.

Модель "занести + прийменник + назва дерева (як асоціатив місця захоронення) = поховати" утворює лемк. – зах.под. – сх.слобож. фразеоглосу: зах.под. *ў ви'ше'н'ки по нести* (К., Лис.) – лемк. *нести пуд ли'ну* [1, 78] – сх.слобож. *віднести в сосну / сосни* [9, 25].

Внутрішньомодельні лексеми демонструють своєрідний рослинний світ, притаманний для різних ареалів України, хоч відзначимо перевагу образного конкретизатора "вишеньки" у зібраних матеріалах.

Другий тип утворює лемк. – зах.под. – сх.под. – степ. – слобож. фразеоглосу: зах.под. *п'іти до Се'мена* (См) – сх.под. *п'іти до Федос'я; перебратися до Семена; перевестись до Вишневського; п'іти на Турманову гору* [4, 106] – лемк. *выне'сли під Ко'пач кого* [1, 70]; *пуйти' ід Петро'ви* [1, 101] – степ., слобож. *перевестись до Вишневського* [9, 25].

Структурно-семантичні моделі на позначення понять "поховати" і "померти" підтверджують чітко виражену національну самобутність фразем діалектного мовлення. Назви рослинного світу, як і вживані антропоніми, дозволяють відносити окремі вирази до вузьколокальних. Цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах.

Отже, у живій розмовній мові постійно відбувається поновлення форм і семантики, поява нових мотивацій, розвиток варіантів через ізолекси на базі існуючих конструкцій. Опис обрядових лексем і фразем, структурно-семантичних моделей створює основу для подальшого наповнення фактичним матеріалом, з'ясування меж поширення ізофразем, вияву загальноукраїнських і вузьколокальних типів

для етимологічних досліджень з метою створення загальноукраїнських атласів і словників.

Список скорочень населених пунктів

Біл. – с.Білеве Ізяславського р-ну, Бубн. – с.Бубнівка Городоцького р-ну, В. – с.Вільне Кам'янець-Подільського р-ну, Васьк. – с.Васьківчики Красилівського р-ну, Вол. – с.Волудринці Ярмолинського р-ну, Вор. – с.Воронківці Старокостянтинівського р-ну, ВП – Велика Побійна Дунаєвського р-ну, ВС – с.Велика Слобода Кам'янець-Подільського р-ну, Гол. – с.Голозубинці Чемеровецького р-ну, Гр. – с.Грибенинка Старокостянтинівського р-ну, Гук. – с.Гуків Чемеровецького р-ну, Довж. – с.Довжок Кам'янець-Подільського р-ну, Ж. – с.Жуків Славутського р-ну, Закр. – с.Закриниччя Красилівського р-ну, Зал – с.Залісся Старосинявського р-ну, Ів. – Іванківці Городоцького р-ну, К. – с.Калачківці Кам'янець-Подільського р-ну, Калюс. – Калосик Вінковецького р-ну, Кап. – с.Капустин Старокостянтинівського р-ну, Каск. – с.Каскада Новошицького, Кит. – с.Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну, Кош. – с.Кошелівка Красилівського р-ну, Кульч. – с.Кульчинки Красилівського р-ну, Л. – с.Летава Чемеровецького р-ну, Лис. – с.Лисогірка Дунаєвського р-ну, Лід. – с.Лідихівка Теофіпольського р-ну, Мих. – с.Михів Ізяславського р-ну, Нов. – с.Новоставці Теофіпольського р-ну, Ол. – с.Олійники Теофіпольського р-ну, Пл. – с.Плесна Шепетівського р-ну, ПО – с.Пилипи-Олександрівські Вінковецького р-ну, Пон. – смт Понінка Полонського р-ну, Рач. – с.Рачинці Дунаєвського р-ну, Сирв. – с.Сирватинці Городоцького р-ну, См. – с.Смотрич Дунаєвського р-ну, СО – с.Слобідка-Охрімовецька Вінковецького р-ну, УР – с.Уласово-Русанівка Старосинявського р-ну, Хопт. – с.Хоптинці Городоцького р-ну, Чеп. – с.Чепелівка Красилівського р-ну, Яс. – с.Ясенівка Ярмолинського р-ну, Яськ. – с.Яськівці Деражнянського р-ну Хмельницької обл., Кр. – с.Кривче Борщівського р-ну, Мил. – с.Милівці Чортківського р-ну, Мушк. – с.Мушкарів Борщівського р-ну Тернопільської обл.

In the vocabulary and parasitological units of funeral ceremony on the material of dialects of Western Podill'a region are analyzed.

We have displayed the interconnection and interspecification of language and culture.

Key words: funeral ceremony, phraseme, dialect phrasemics.

1. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990 – 160 с.
2. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації (Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем) // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. ССХІХІ. – С. 238–265.
3. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С.102–107.
4. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вип.272.– №8. – С.131–161.
5. Коваленко Н.Д. Фраземи західноподільських говірок на позначення події “перестати жити” (ареальний аналіз) // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. Науковий щорічник / За заг. ред. доц. Стефанії Паньцо. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С.160–164.
6. Конобродська В. Поліський поовальний і поминальні обряди. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії. – Житомир, 2007. – 352 с.
7. Приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав М.Номис. – К., 1993. – 768 с.
8. Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С.412–456.
9. Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993.
10. Шейковський К. Быть подолянъ. – К., 1860. – Вип.1. – 71 с.; Вип.2. – 74 с.
11. Шейковський К. О похоронах в Подольской губернии // Киевский телеграф. – 1862. – №5, 8.